

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На прагах рукопису

Мужчіль Вікторія Вікторівна

ПРОБЛЕМИ СПРИЙНЯТТЯ АВТОРСЬКОГО ІДЕАЛУ "БРАТІВ КАРАМАЗОВИХ"
Ф.М.ДОСТОЄВСЬКОГО

Ю.ОІ.ОІ - російська література

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ - 1993

00519630 (0)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Дніпропетровському державному університеті

Науковий керівник -

доктор філологічних наук, професор
КАЛАШНИКОВА Ольга Леонідівна

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук,
професор

ПІДЛУБНА Рита Микитівна

кандидат філологічних наук,
доцент

МІХЕД Павел Володимирович

Провідна організація -

Прикарпатський університет
ім. В. Стефаника

4328.805

Захист відбудеться "27" грудня 1993 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 053.24.09. для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук Дніпропетровського державного університету (320625 МСП, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72, корп. І, ауд. 804).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Дніпропетровського державного університету за адресою 320625, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72.

Автореферат розісланий "24" листопада 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

КОЛІСНИЧЕНКО Т. В.

В історії світової культури є твори "першого ґатунку", які особливо яскраво втілили в собі загальнолюдські культурні цінності, широко відомі читачеві та відіграють роль своєрідних індикаторів стану суспільства. Твори такого масштабу виконуть і функцію "каталізатора" суспільної свідомості на карколомних моментах історії. До цього ряду можна віднести "Божественну комедію" Данте, "Загублений рай" Мільтона, трагедії Шекспіра, ренесансну новелістику, утопії Томаса Мора, "Дон Кіхот" Сервантеса, романи В.Гюґо, "Мертві душі" Гоголя, "Війну і мир" Л.Толстого, "Братів Карамазових" Ф.Достоевського та ін. Це вже не лише художні явища, але й соціокультурні феномени. І важливо встановити, що робить їх такими.

Відповіді на це питання можна лише за умови багатоаспектного підходу до аналізу творів такого типу - і зсередини (як до деякої художньої іманентної даності, що існує за своїми законами), і назовні (аналізуючи соціокультурну ситуацію, що їх породила), і з точки зору рецепції (досліджуючи типи читацького сприйняття в різних історичні епохи).

В ряду таких творів значне місце належить романам Ф.М.Достоевського і, в першу чергу, "Братам Карамазовим", що завершують творчий шлях письменника і узагальнюють його філософські шукання. Часто отримуючи визначення як "роман-заповіт", він, як ніякий інший роман Достоевського викликав велику кількість найсуперечливіших відгуків та інтерпретацій (як за життя письменника, так і після його смерті).

Актуальність теми дисертації. У нашому дослідженні ми виходимо з того, що в процесі осмислення долі творів такого масштабу, як "Брати Карамазови" однаково важливі всі три ланки системи "автор - образ - читач". І, отже, реалізація цього твору як певного культурного феномена напряму залежить від їх взаємодії.

Для сучасного стану науки в цілому характерна тенденція до посилення міждисциплінарних зв'язків, до збагачення методів якогось одного розділу за рахунок прийомів і методик інших галузей наукового мислення. Наука про літературу, залишаючись об'ємністю суособ'єктивною, прагне до термінологічної чіткості, до засвоєння методик сільми точних наук. І в цьому плані безсумнівно актуальною є спроба засвоєння нової методики, що сполучає в собі традиційні методи літературного дослідження з соціокультурним аналізом і власне соціологічними прийомами.

З цієї точки зору творчість Ф.М.Достоевського вивчає . вно

недостатньо, хоча існує ціла школа власне літературознавчого прочитання романів "письменника-пророка", важливіми вежами в розвитку якої стали роботи М.М.Бахтіна, Г.М.Фрідлендера, Л.П.Гросмана, О.С.Долініна, В.Я.Кірпотіна, Х.Неймана, О.Кауса, Дж.Отса, А.Рудичиної, М.Холкіста та ін.

З іншого боку, про характер сприйняття творів письменника ми зустрічаємо згадки в цілому ряді робіт (І.Волгін, І.Роднянська, О.Власкін та ін.). Докладно розглядаються критичні відгуки та читачькі оцінки "Братів Карамазових" у гоментарії до XV тома академічного видання збірань творів Ф.М.Достоевського (укладачі Г.М.Фрідлендер і О.І.Бат'юто). У різний час видані дві збірки критичних робіт про Достоевського, що висвітлюють його творчість з принципово різних ідеологічних позицій, - "Ф.М.Достоевський в російській критиці" (1956) і "Про Достоевського. Творчість Достоевського в російській думці 1981-1981 років" (1990). Однак ці дослідження висвітлюють лише окремі аспекти реценції романів Достоевського. Існують і роботи, спеціально присвячені питанням критичного прочитання творів письменника (М.Макраван, А.Терлецький, О.Белкін, І.Замочін), які варто віднести до історії російської літературної критики. Проблема багатоганного осягнення значення літературного твору не ставиться в жодній з них.

Вивчення відношень "автор - образ - читач" ускладнене недостатньою розробленістю їх теоретичного аспекта, оскільки повною мірою не відповідають на питання, пов'язані з даною проблемою, ні шукання прихильників герменевтики (Галчмер, Яусс, Шлейермахер, Дильтей), ні школи рецептивної естетики (Холанд, Блейх, Шварц, Ізер, Бут), що абсолютизують переконаність у тому, що всі характеристики твору можна вивести з діяльності пізнавчого суб'єкта - читача.

Для того, щоб наблизитися до усвідомлення закономірностей функціонування тексту в різні історичні епохи має сенс розглянути, як пов'язана поетика художнього твору зі специфікою його сприйняття. Спроба розкрити деякі закономірності цього зв'язку є головним методом нашого дослідження.

Для здійснення цієї мети, необхідно вирішити наступні завдання:

- співвіднести висловлювання Достоевського про моральний і соціальний ідеал, що містяться в "Щоденнику письменника", особистих нотатках, листуваних з його художнім втіленням у "Братах Карамазових";

- здійснити спробу відокремити різноманітні типи сприйняття авторського ідеалу читачем;
- визначити форми і особливості критичної інтерпретації творчості Достоевського;
- відокремити різноманітні типи сприйняття авторського ідеалу широким колом читачів (досліджуючи щоденники, листи, спогади, інші свідчення читання, методи соціології);
- усвідомити роль роману як соціокультурного феномена в "карколомній" епохи історії та якоюсь мірою визначити закономірність майбутніх прочитань роману.

Методологічною основою роботи є синтез літературознавчого, історико-функціонального та власне соціологічного підходів до проблеми, що вивчається, продикутованих прагненням глибоко художній твір у його цілісному, "стереоскопічному" освітленні.

Предмет дослідження – роман Ф.М.Достоевського "Брати Карамазови", який через незвичайність своєї творчої долі дає інтересну можливість спробувати зрозуміти явище художньої літератури та його сприйняття як деякий акт соціальної комунікації.

наукова новизна роботи визначається не лише новою методикою, але і її використанням у дослідженні достатньо вивченого, і, здавалося б, збагаченого наукою роману.

Практична цінність дисертації зумовлена тим, що такого роду підхід до аналізу твору дозволяє не лише усвідомити соціокультурну роль "Братів Карамазових" у "карколомній" епохи, але і якоюсь мірою накреслити перспективи його подальшого функціонування. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при читанні курсу лекцій з історії російської літератури останньої третини XIX ст., історії російської літературної критики, лекцій з культурології, при розробці спецкурсів і спецсеінарів.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри російської літератури Дніпропетровського державного університету. Головні положення роботи викладалися в доповідях, що прочитані автором на наукових конференціях у Дніпропетровську (1991, 1992), Києві (1992), Керчі (1992), а також у публікаціях, перелічених у авторефераті.

Структуру роботи визначають мета і завдання дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновку і додатків.

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, підводяться підсумки вивчення проблеми у вітчизняному та зарубіжному літературо-

знавстві, визначаються цілі та звання дослідження, його структу-
ра.

У першому розділі – "Втілення морального Ідеалу в романі До-
стоєвського "Брати Карамазови" – співвідноситься художнє втілення
Ідеалу в "Братах Карамазових" з його декларацією в публіцистичній
письменниці, виходячи з того, що Ідеал як конкретно-чуттєве уяв-
лення про вищу форму досконалості та шляхи його досягнення пови-
нен бути виражений, перш за все, в Ідейно-емоційній оцінці зобра-
жуваного – найактивнішому боці художнього змісту.

"Ідеал", "Ідеал" – одні з найулюбленіших слів Достоєвського,
який бачив завдання літератури в утвердженні цього. Це в 1873 році
в статті "По поводу выставки" письменник зауважував, що сучасний
художник не повинен зупинятися на досягнутому, а завойовувати для
російського живопису також область історичного "Ідеального" і фан-
тастичного, бо "ідеал ведь тоже действительность, такая же законная,
как и текущая действительность" I XI, с. 123 I. Пізніше, вже під
час роботи над "Братами Карамазовими" він не раз повертався до
цієї теми – в "Щоденнику письменника", листуванні, особистих нотат-
ках ("Две половинки", "О спирании кож...", відповідь читачу Олек-
сієву та ін.).

Письменник вважав, що моральні цінності не можуть бути від-
носними. Він вбачав небезпеку у відмовленні оприйняття реальності
з точки зору християнської етики. Крім того, Достоєвський не роз-
поділяє Ідеал на моральний і суспільний, соціальний, для нього
це "дві половинки" одного загального уявлення про норму, вибір і
прийняття якої повинні відбуватися свідомо: "... сделаться человеком
нельзя разом, а надо выделаться в человека. Тут дисциплина... Мыс-
лители провозглашают общие законы, т.е. такие правила, что все
вдруг сделаются счастливыми, только бы эти правила наступили. Да
если б этот идеал и возможен был, то с н е д о д е л а н н ы м и
людьми не осуществились бы никакие правила, даже самые очевидные"
("Щоденник письменника", 1877).

Достоєвський прагнув своєю творчістю впливати на життя суспільства,
ствердити свій Ідеал, і разом з тим він усвідомлював не-
можливість засобами політизованої літератури надихнути новий зміст
в реальну діяльність, тому його художня творчість набагато багатша
і складніша, ніж публіцистичні висловлювання. У ній письменник не
проповідує, але створив свою художню модель світу, в якій можуть
бути до кінця перевірені властивості природи людини, знайдечи ви-
ходи до Істинної сутності буття.

Достоевський шукає сенс життя і разом з тим підкоряє його сумніву, стверджує свободу особистості і разом з тим прагне окреслити її межі, тобто прагне відкрити перспективи майбутнього, ствердити нову суспільну свідомість, у якій можливе справне братерство між людьми. Це не значить, що письменник хотів би переробити природу людини "по нюрму штату", навпаки, він бажав знайти справжнє людське в даності, "при повному реалізмі знайти в чоловіке чоловіка".

Природно, що такий підхід передбачає певну моральну норму, деякий орієнтир, очельдний для автора, який бажав довести його вірність читачу. Цей ідеал Достоевського знаходився поза політикою і був зорієнтований на християнську релігію, причому релігію гуманістичного типу. В такій релігії стверджується безумовна цінність людської особистості, але не її самоцінність, що дорівнює свавілля і приводить кінець кінцем до придушення іншак. За переконанням письменника, немає нічого більш цінного, ніж людина з правом вільно обирати між добром і злом, яка несе за це відповідальність перед власною совістю. Це вільна людина, але не "людинобог", ідеологія якої послідовно спростовується долями героїв "Братів Карамазових". Тому ідеал письменника протистоїть як тоталітаризму й пригнобленню, так і всеруйнучому егоцентризму і безупинному індивідуалізму.

Достоевський бачив небезпеку всепідкоряючого диктату, що веде до закріпачення людини, яку він знаходив і в християнстві. Йому уявлялося, що ця небезпека найбільш сильно й яскраво виявилася в католицизмі, і це переконання у відвернено-узагальненому вигляді втілене в легенді про Великого Інквізитора.

Істинним же ідеалом Достоевському уявлялася особистість Христа, а таке розуміння важко вкладається як до канонічних рамок релігії, так і до ідеологічних схем.

Христос Достоевського звернений не лише до інтелекта читача, але й до його почуттів. Складність втілення ідеалу була очевидна для письменника, тим більше, що прийняття такого ідеалу повинно бути особистим, тобто не нав'язане ззовні читачу, а вистрадане ним. Ця установка зумовлює особливості поетики "Братів Карамазових", де читач слідом за героєм проходить через ряд моральних випробувань, які дозволяють зробити власний висір. Ця особливість виявляється в зіткненні різних поглядів на життя героїв роману, в співвідношенні різноманітних арів повіствування, коли врівноважуються всі присутні (часто протилежні та взаємовиключні)

точки зору. Письменник не лише не намагається полегшити складний процес пізнання істини (яку він сам пізнав через "горіло сумнівів"), але, навпроти, постійно спокушає читача антиістинною, антиідеалом, втіленими в романі з не меншою силою, ніж вистраждана автором "осана".

Ця особливість романів Достоевського, названу М.М.Бахтінін "поліфонізмом", можна простежити на всіх рівнях оповіді. Так, на рівні сюжету така установка виявляється вже в експозиції роману (розділ "Неуместное собрание"), де в келії старця Зосими вперше збираються всі головні діючі особи. Суперечка про церкву та церковне питання, що виникла між героями, здавалося б, повинна служити ствердженню однієї з найзавітніших думок Достоевського про церкву як позитивний суспільний ідеал. Сама форма вираження цієї ідеї якомога краще відповідає її обґрунтуванню: теза - заперечення - доказ - висновок (який не обов'язково міститься в тексті в вигляді прямої відповіді). Однак подвійність ідеології автора статті (причини суперечки) - Івана, підкреслена автором (точка зору якого ніяк не виражена в епізоді), легко й парадоксально перетворює пророцтво на фарс. Таке сюжетне протистояння "Про" і "супрота" простежується протягом усього роману, розподіляючи діючих осіб на два табори двійників, які якимось окремою характерною рисою служать втіленню ідеалу (або антиідеалу) письменника:

Федір Павлович	-	Зосима
о.Ферапонт	-	Зосима
Інквізитор	-	ґристок
Смердяков	-	Митя
Катя	-	Грушенька
Ракітін	-	Колганов
Коля Красоткін	-	Ілкішечка та ін.

Таким чином, всі грані головної ідеї не лише відповідають своєму завданому ряду, але й тісно перетікають з системою, вираженою через образи-двійники. Характерно, однак, що складність системи образів роману не дає можливості так чітко поляризувати її (зі знаком "+" або "-"), як головну ідею, яка полярно роздвоюється: ідея діяльного добра - ідея "якщо бога немає, то все дозволено".

Поліфонізм роману, "рівноправність взаємовиключних свідомостей" (М.М.Бахтін) виявляється і на рівні позасюжетних елементів "Братів Карамазових" (твори Івана, сні братів, апокрифи), які відіграють важливу роль в організації повіствування, підносячи ідею

героя, надаючи їй складного філософського звучання. Позафабульні елементи надають роману узагальненого змісту, залишаючи, якнайменш, дію в рамках традиційного авантюрно-кримінального сюжету з елементами мелодраматизму, але пряма авторська оцінка зображуваного не виявляється в жодному з них.

Не знаходить вона свого безпосереднього втілення в жодному з образів: жоден із героїв роману не є виразником авторської позиції. Не є ним і автор-оповідач, головне завдання якого міститься в тому, щоб максимально повно і об'єктивно висвітлити те, що відбувається в Скотсбри-оньєвську.

Не менш за те, авторський ідеал, зорієнтований на "гуманістичний тип" християнської релігії (Е.Фромм), "релігію серця" (С.Булгаков) і втілений в особі Христа, присутній у романі й визначає і позицію автора, і організацію системи образів, і долі головних героїв. Однак його твердження, відповідь, знайдена Достоевським на питання про сенс буття, "не прямої, по пунктам..., а лише косвенний" I XXX, кн.2, с.122 I, доступний не кожному читачеві.

Орієнтованість на певний тип читацького сприйняття формується вже в вступному розділі "Від автора", де читач розмежовується на "прозорливого" (для якого і написаний роман) і "делікатного" ("такови, например, все русские критики"), якому пропонується відкласти книгу на першій же сторінці. Таким чином, крім розподілу публіки на критиків (іронічність визначення "делікатний читач" у тексті підкреслена) і власне читачів, Достоевський у вступі визначає і свій тип читача, який уміє зрозуміти ідею автора "крізь" текст, піднявшись "над" текстом.

Для такого читача повинно бути очевидним, що Христос, який з'являється в поемі Івана, не може бути оцінений з точки зору традиційних кліше літературного героя. Це, з одного боку, "чисте світло" авторського ідеалу (навіть із преломлений простим пересказом-інтерпрет цією євангельського міфа), а з іншого - основне послання для "філософії навпаки", яка сповідається Великим Інвізитором. Ідея вільної віри, свободи вибору, принесена Христом, обертається в філософії Інквізитора на свою протилежність. І якщо Христос виходить із усвідомлення духовної сили людини, то Інквізитор, який бере за основу твердження "людина слаба", приходить до ідеї аристократичної авторитарності, що пригнічує особистість і, отже, не має потреби в Христі.

Не зважаючи на це, "Великий Інквізитор" - це "хвала Ісусу, а не хула", оскільки Торквемада, який логічно обґрунтовує нежит-

тездатність християнського вчення, не в силах відмовитися від любові до Христа і стати новим Понтієм Пілатом. Поцілунок же Ісуса як "вся відповідь" на гарячу сповідь старця передає сутність християнського гуманізму. Це - своєрідний перифраз євангельського епізоду поцілунка Іуда, який зрадив Учителю, цілуєчи, вказавши на Нього. У даній ситуації Іуда - Великий Інквізітор, який і сам не приховує факту зради ("И я ли сряю от тебя тайну нашу? ... Мы не с тобой, а с ним, вот наша тайна!" І XIV, с. 344 І). Христос цілує того, хто зрадив йому, ще раз нагадуючи тим самим про свободу вибору. Ні чим іншим Христос Достоевського не може впливати на людину і світ.

У "Великому Інквізіторі" знову яскраво виявилась характерна особливість "Братів Карамазових" в цілому: діалектичність світобачення, поліфонізм "правд" - прорив Іван, коли говорить, що не можна залишати без помсти страждання дітей. Правий і Інквізітор, який вважає, що люди, згуртовані в череду, не варті запропонованої їм свободи, але вище за все правда Христа, що відкидає дияволу спокуси

На особистість і шлях Христа зорієнтовані і долі головних героїв роману. Іван, який любить життя і людей на рівні безпосереднього, чуттєвого сприйняття, розумом не приймає створеного Богом світу. "Залишаючись при факті", він відділяє Істину (світ, побудований за законами Великого Інквізітора) від Христа і, зіткнувши їх, намагається раціонально осадити закони християнського людинолюбства. Тим самим Іван претендує на створення нової релігії, "релігії розуму", що підкоряє собі (або навіть зовсім виключає) релігію серця. Він, подібно до Христа, є Істинним мучеником цієї Ідеї, яка руйнує розум свого творця, роблячи його Ідеологом злочину. Як і Христос, Іван несе хрест свого "всезнання", але це не "надзнання" Боголюдина, що об'єднує серце і розум. Тому крах Ідеології Івана - це закономірний підсумок раціоналізації любові.

На думку Достоевського, це це і закономірний підсумок будь-якого російського нігіліста, російської "Гордої людини", яка не захотіла "примиритися" і "зламати" свою гордість, - типу, вірно "скопленого" Пушкіним і отримавшого свого завершення не лише в образі Івана Карамазова, але і в образах Раскольнікова і Ставрогіна.

Якщо шлях Івана умовно можна назвати шляхом від розуму до почуття, то Дмитро, швидше, проходить шлях від почуття до розуму. Йому, більше, ніж іншим братам, надає відчуття безпосереднього споглядання "двох бездн одночасно". З однаковою силою відчувачи

"Ідеал соломський" і "Ідеал Мадони", він - раб своєї чутливості - постійно звалюваний злочинними спокусами, які ведуть до глибини "карамазовської низості". Однак Дмитрої, який володіє даром безпосереднього сприйняття світу, даром безпосереднього звернення до Бога в молитві, вдається уникнути справжнього падіння (випадок з Катериною Іванівною, не діаснене зби.ство батька). Але усвідомлення цього падіння, якого було набуто в результаті "ходіння душі по митарствах", веде його до само-усвідомлення і - як закономірність - прийняття вистратленої ідеї "все - дитина" і готовності хресної муки "за всіх", що цілком зіставляється з подвигом Христа. Дмитро проходить через спокусу, пристрасті, розп'яття і воскресіння на рівні самостановлення, і цього достатньо для "віднавлення загублої людини". Робота по воскресінню душі не повинна бути непосильною, інакше вона загасить божествену іскру, яка спалахнула в людині, саме тому хресний шлях Дмитра можна зіставити, але не по аналогії, з історією Христа.

Чіткіше за інших на особистість Христа зорієнтований "ранній людинолюбець" Альоша. Така орієнтація простежується і на рівні сюжетних аналогій, і в самій характеристиці героя. Однак Альоша, якому початково надано істинне християнське почуття любові до ближнього, спочатку прагне чудесної віри, а не вільної. Його спокуса не виявляється яскраво на рівні фабули, але не стає від цього менш значимою у становленні героя. Зрушення акценту з очікування дива канонічного (як, як йому здавалось, повинно було статися після смерті старця Зосими) на дива ціяльної любові для "радісті людськ"; аналогічні першому диву Христа (розл. "Ката Галил йская"), тим більш значуще, що відбувається через бунт душі.

Можна сперечатися про те, хто із братів є головним героєм роману - Альоша (як вважає В.Є.Ветловська), Іван (на думку Н.М.Савченко), Дмитро (що стверджує А.Л.Волинський). Можна, подібно до Гібсона, вважати, що три законних сичи Ф.М.Карамазова виражають у романі три різних аспекти людини: Іван - розум, Дмитро - плоть, Альоша - духовне начало. Однак нам здається, що говорити про головного героя "Братів Карамазових", виділяючи кого-небудь, або об'єднуючи братів в єдине ціле, взагалі недоцільно: кожен із діючих осіб роману є його героєм, і в той же час героєм не є ніхто, бо головне в "Братах Карамазових" - ідея "відновлення загублої людини", історія прийняття Ідеалу Христа (драх, пов'язаний з неприйняття Ідеалу, тех можна вважати історією його прийняття і утвердження від супротивно", якщо не для героя, то для читача, на якого орієнту-

ється автор). Таке осягнення Ідеала головними діючими особами здійснюється і на рівні позасюжетних елементів (сон Миті "Дитина", сон Альоші "Кана Галілейська", оподлюючи Ідею Інквізитора Чорт в кахах Івана Федоровича), і на рівні фабули, що проходить через обит розуму (Іван), плоті (Дмитро), душі (Альоша).

Другий розділ - "Форми і особливості критичної інтерпретації авторського Ідеалу романів Достоевського" - присвячений розгляду принципів осмислення творчості Ф.М.Достоевського у вітчизняному літературознавстві та критиці. Тут зроблена спроба виявити і визначити головні типи читацького прочитання і проаналізувати один із них - критичний - з точки зору наближеності до осмислення Ідеалу письменника, втіленого в романі.

Різниця між критичним і читацьким прочитанням художнього твору, відзначена Достоевським у перемові до "Братів Карамазових", отримала теоретичне обґрунтування в роботах Р.Барта, який вважає, що безпосередній характер читання при критичній інтерпретації порушується, оскільки критика опосередкована деякою проміжною мовою, в ролі якої виступає п.бемність самого критика. На основі цього уявляється можливим обмежити критичний тип сприйняття від власне читацького, зраховувачи до першого і літературознавчої роботи (абстрагуючись від традиційного розмежування критика і літературознавця як різновіддалених від предмета вивчення дослідників).

У першому розділі ми намагалися довести, що "поліфонізм" "Братів Карамазових" особливого гатунку: при повній рівності голосів героїв (не досить доцільно підкреслено М.М.Бахтіним) роман все ж таки проникнений єдиним світлом авторського Ідеалу, втіленого для Достоевського в обличчі Христа. Це найчистіша музична "поліфонія", якщо до кінця проводити аналогію роману з музичним твором, або ж, інакше кажучи, своєрідний "монополіфонізм" як спосіб осягнення єдиного і неподільного Ідеалу в "розі ваній" (Г.Померанц), суперечливій, різноголосій дійсності.

Складність художнього втілення Ідеалу об'єктивно породжує різноманітні прочитання романів Достоевського. Першопочатково використовуючи термінологію Бахтіна, можна вілокремити дві основні тенденції у підході до творчості письменника: "монологічна" і "поліфонічна". Такий розподіл у цілому існує і зараз. Однак у якійсь відношенні "монологічність" чапляє у сучасному літературознавстві, не можна вважати однорідним: останнім часом з'явилися праці, які обґрунтовують тезу про "втілення" поліфонічного звучання романів Достоевського у певній площині, тобто після його кінцевої "мо-

нологізацію" (В.Дніпров, Г.Померанц, І.Назаренко та ін.). Ця тенденція не отримала поки що належного теоретичного обґрунтування, однак таке розуміння специфіки художньої творчості автора "Братів Карамазових", що виходить із визнання "тримірності" (або "іпостасності", як вживає Г.Померанц) структури роману (правда героя \rightarrow багатоголосся та незлітцєвість "правд" \rightarrow авторський ідеал) суттєво відрізняється і від одновимірності ранніх "монологістів" (правда одного героя \neq правді іншого героя \Rightarrow Достоевський - суперчлливий письменник), і від чомірності "поліфонізму" (незлітцєвість об'єктивних свідоцтв \leftrightarrow свідомість автора).

Ми не намагаємося подати огляд всієї літератури про Достоевського, але здійснюємо спробу аналізу найбільш характерних праць, створених у межах відповідних тенденцій.

Традиція "монологічного" сприйняття "Братів Карамазових" склалась ще на початку 80-х рр. XIX ст., відразу після його публікації, і яскраво втілювалась як у статтях критиків "демократичного" табору (Л.І.Писарев, М.А.Антонович, М.С.Салтиков-Шедрін, М.М.Михайловський), так і в роботах "консерваторів" (К.Леонтьєв та ін.). Поблискитичність російської критики цього періоду вела до того, що автори статей, яких би філософських, політичних, естетичних поглядів вони не дотримувалися, не бачили єдності Достоевського - митця і філософа, свідомо уникаючи тих сторін його творчості, які позбавляють критику тенденційної її спрямованості, аргументації.

Ця традиція більшою мірою була проловкена, до того ж активна тенденційність, яка часто межує з непримиренністю, властива російській критиці, сприяє створенню враження, що Достоевський у трактовці, наприклад, Ж.Л.Франка як апологет богоодиноцтва ("Достоевский и кризис гуманизма") і Достоевський за Г.В.Флоровським, який сповідає вселюдське братерство в Христі ("Религиозные темы Достоевского"), просто взаємовиключають один одного.

Як правило, критик будь-якої політичної орієнтації прагне знайти у творчості письменника ідеї, співзвучні своїм поглядам, тлумачити Достоевського у світлі власних ідейно-естетичних переконань. З цієї точки зору характерна робота А.В.Луначарського "Достоевский как художник и мыслитель", у якій вся творчість письменника, вся глибина його філософії зводяться автором до ствердження двох-трьох марксистських формул, що вже були викладені, як він намагається довести, в романах Достоевського. Однак політизація творчості письменника - не єдина тенденція "монологізма". Спектр ідей, що відстоюються критиком у якості домінуючих у творчості Достоев-

ського, різноманітний та іноді не пов'язаний прямо з ідеологією. Так, А.Кашіна-Єврейнова практично одночасно з Луначарським доводить, що "все християнство Достоевського було тільки ідеологічною надстройкою над його хгучим половим устремлінням, вдохновляючим злобністю и жестокістю" ("Подполье гения. Сексуальные источники творчества Достоевского").

При всій багатоманітності початкових завдань, що стоять перед арторами таких праць, вони, як правило, ототожнюють автора і гегя його романів. Крім того, тенденційність мислення (яка може бути зумовлена будь-якими причинами) призводить до інцевої суб'єктивності аналізу, де часто немає місця самому Достоевському, а його творчість - тільки засіб вирішення суперечки ідеологічних супротивників, коли право вибору зброї надано їм самим.

Здавалося б, об'єктивніше та ближче до авторської ідеї оцінка творчості Достоевського, що була подана російською і філософською думкою рубежу сторіч, яка присвятила письменнику велику частину своєї спадщини. Зіставлення і "накладення" інтерпретації такого роду багато що пояснює у розумінні авторського ідеалу. Крім того, порівняна усуненість від ідеологічних битв свого часу дозволила філософам рубежу сторіч не розмінюватися на публіцистичні випадки, і, отже, надавало їх аналізу більш незалежного характеру. Однак метод аналізу романів письменника в роботах В.Розанова, А.Волинського, Д.Мережковського, Л.Местова і М.Бахтіна сграведливо називає шляхом "філософської монологізації". Вірність цього визначення підтверджує аналіз найбільш характерних робіт Д.Мережковського та В.Розанова.

Система аналізу Д.С.Мережковського ним самим визначалась як "суб'єктивна критика", що протиставлена критиці об'єктивній, науковій, яка прагне "только к холодной, бесстрастной исторической достоверности" ("О причинах упадка..."). Концепція суб'єктивного метода формувалась у Мережковського паралельно з релігійно-філософською "десою неохристиянства, і їх взаємозалежність та взаємовплив очевидні вже в цьому нарисі. Взагалі, метод оцінки Достоевського в лекції "О причинах упадка...", яка стала першою апробацією " нової критики", стане характерним для багатьох інших літературно-критичних праць Мережковського: думка самого критика настільки сильна і цілісна, його нова релігія настільки підкорила собі свого творця, що він не може мислити в іншій системі координат. А це означає, що його оцінки іноді парадоксальні, але завжди категоричні, тільки "так" або "ні", тільки "приймаю" або "не приймаю" (а

не для Мережковського практично те ж саме, що "істина" і "не-істина"). Ставлення критика до Достоевського можна позначити формулою: "Достоевський теж релігійний, теж містик, я не можу не прийняти його, але істинність його релігії можу довести тільки я, том" що я один знаю справжню правду".

Основна ідея "суб'єктивного методу" міститься у визнанні того факту, що в переходну епоху, яка подісна до гнилої вілги, на зміну реалізму поступово приходить релігійно-містичне почуття, "божественний ідеалізм". Ця ідея виразно виявляється і в "Пророке руської революції", де вже з перших рядків Мережковський заявляє свою істину, доведення якої він присвятив свою роботу: "Достоевський — пророк руської революції. По, как это часто бывает с пророками, от него был скрыт истинный смысл его же собственных пророчеств", що міститься, за словами критика, у пророцтві про Святого Духа і про Святу плоть, про Церкву і Царство Прийдельного Господа.

Оскільки суб'єктивність аналізу — одиє із естетичних принципів Мережковського, з нього випливають і особливості критичного методу: заміна себе Достоевським і Достоевського собою, об'єднання в цілі "школи" героїв письменника і часте отожднення його з ними. Ці невеликі логічні підстановлення, які слугують доведені з провідної думки Мережковського, суперечливі в судь-якому іншому випадку, але вочі цілком природні у цьому контексті, де Достоевський-Мережковський із певним правом розпоряджається своїми героями. Ці герої у роботі критика насильки ж створені уявою одного, насильки й іншого автора.

Зовсім по-іншому трактує Достоевського В.Б.Розанов, який вважає, що коливання — перший у житті і єдино стійкий принцип. Істина "загатоманітності", "повноти всіх думок", істинг коливання — риза, що наближає критика до Достоевського ближче, ніж будь-кого іншого. І якщо Мережковський бачить істинного Достоевського в самому собі, у своїй власній істоті, то Розанов знаходить істину в самому Достоевському, у тексті його романів. Критичи, отже, по-різному сприймають творчість письменника: якщо Розанов приймає текст і його ідею та "розчиняється" в них, то Мережковський "розчиняє" Достоевського в собі.

Так же, як і Достоевський, розуміючи, що дійсність неоднозначна, Розанов вважає, що набагато важливіше поставити запитання, ніж запропонувати однобічне його вирішення ("Християнство пасивно или активно?"). Сутність розчинівського методу — пізнання предмета або явища з протилежних боків, у їх взаємовиключній взаємозачиснос-

ті - зовсім чужа Мережковському. Тут ще раз виявляється різниця в методах осягнення Істини: "Істина різноманітна", - каже Розанов; "Істина єдина і одинична, і я знаю її", - говорить Мережковський.

Певна річ, сам жанр публіцистичної критики припускає певну однобічність. Отже, метод і принципи аналізу залежать ще й від мети, яку ставить критик. Це ще один шабель відмінності Розанова і Мережковського: Розанов і в жанрі публіцистики та критики перш за все митець. Він створює образ, неоднозначно багатовимірний, і його образ співвідноситься з образами Достоевського. Працює не короткий логічний зв'язок, а гнучка аналогія, настрій, - тобто все те, чого немає у працях Мережковського.

Однак М.М.Бахтін був почасти правий, коли відносив тип прочитання Достоевського Розановим до монологічного. Справа в тому, що філософ монологічний у кожній окремій статті, яка стверджує відповідну Істину - або Істину Великого Інквізитора ("Легенда о Великом инквизиторе" Ф.М.Достоевского...), або Зосим ("Религия как свет и радость"). Але він "поліфонічний" у всій сукупності своєї творчості, у своєму прагненні побачити Істину у взаємодії взаємовиключаючих сторін. Можна сказати, що творчість В.В.Розанова, якщо дивитись на неї у сукупності, навіть більше, ніж творчість Достоевського, відповідає поняттю "поліфонія", як його визначає Бахтін. Тому важко прямо віднести Розанова до якої-небудь критичної тенденції. Він, швидше, займає зовсім особливе, "проміжне" становище, яке важко визначити.

Спроба більш об'єктивного підходу до творчості Достоевського, до того ж не лише до ідей самих по собі, але і по твору як художнього цілого вперше здійснена у роботі В'яч.І.Іванова "Достоевский и роман-трагедия", який, знайшовши глибоке і вірне визначення для провідного принципу письменника - ствердити чуже "я" не як об'єкт, а як інший суб'єкт (тобто принцип поліфонічний) - все ж таки монологізував цей принцип, включивши його до монологічно сформульованого авторського світогляду, та сприйняв його лише як змістовну тему змальованого з точки зору монологічного авторського уявлення світу.

Тенденція поліфонічного прочитання романів Достоевського набула свого розвитку в роботах С.А.Аскольдова ("Религиозно-этическое значение Достоевского", "Психология характеров у Достоевского"), В.Комаровича ("Роман Достоевского "Подросток" как художественное единство"), Б.Енгельгардта ("Идеологический роман Достоевского")

і особливо Л.Гросмана, який приходить до усвідомлення поліфонізму романів письменника, аналізуючи їх поетику ("Поетика Достоевського", "Путь Достоевского", "Достоевский-художник (законы композиции)").

Найбільш теоретично зазершеною ця тенденція подана у концепції поліфонічного роману М.М.Бахтіна, який вважав, що роман Достоевського будується як ціла взаємодія декількох свідомостей, серед яких щодне не стала до кінця об'єктом іншого. Провідною категорією художнього бачення письменника, за Бахтіним, було не становлення, а співіснування та взаємодія, і, отже, образ єдиного духа глибоко чужий для нього ("Проблеми поетики Достоевского"). Дослідник визнає, що єдиним ідеалом для письменника була особистість Христа, однак вважає, що цей ідеал не знайшов свого втілення у творчості Достоевського. Концепція Бахтіна стала найвидатнішим явищем в історії науки про Достоевського. Її підтримала більшість вітчизняних критиків (Ф.Свйін, Я.Білінскіс, В.Шкловський, Г.Фрідлендер, В.Кірипотин та ін.), цілком доречно вважаючи "Проблеми поетики Достоевского" важливим методологічним дослідженням для вивчення форми романів письменника.

Однак питання про втілення ідеалу Достоевського у його художній творчості досі залишається відкритим. В останні роки з'явилась тенденція до прочитання романів письменника як романів "монополіфонічних", у яких відбувається "вирішення" поліфонічного звучання у відповідну площину (В.Дніпров, І.Назаренко, А.Світельський, Я.Кашіна та ін.). Доказове з цієї точки зору дослідження Г.Померанца "Открытость бездне: Встречи с Достоевским", де, розмірковуючи про філософію та поетику письменника, автор приходить до висновку, що ідеал Достоевського є належність свідомості героя. І отже, втілення цього ідеалу, прагнення до нього закладено в самій поетиці роману, і закладено цілком об'єктивно. Отже, якщо особистість дійсно "сильно розвинена" (не персонаж, а герой), то її "вправи у мисленні" - лише різноманітні модифікації втіленого ідеалу - Христа - у собі самій.

Таким чином, у критичному осмисленні художнього втілення ідеалу Достоевського, при всій різноманітності підходів до нього, спостерігаються дві провідні тенденції: з одного боку, постійне прагнення до усвідомлення принципів цього втілення, що пояснюється з різних ідеологічних та естетичних позицій, і з іншого - незмінний суб'єктивізм та однобічність його сприйняття, що пояснюється і традиційною публіцистичністю російської критики, і спе-

цифікою критичного сприйняття взагалі.

У третьому розділі досліджується своєрідність читачького оприйняття "Братів Карамазових" в умовах двох різних історичних епох (межа 70-80-х рр. XIX ст. і початку 90-х рр. XX ст.), які схожі відчуттям "кризовості" та "карколомності" буття, сприйняттям кардинальних змін, що надходять.

Сприйняття останнього роману Достоевського широкою читачькою аудиторією викликає особливу цікавість, оскільки, через свою безпосередність, допомагає виявити особливості функціонування твору в суспільстві. Значення живого читачького відгуку підкреслював і сам Достоевський: "Писателю всегда милее и важнее услыжать доброе и ободряющее слово от сочувствующего е у читателя, чем прочесть какие угодно себе похвалы в печати... Тут, прямо от читателя, - как бы более правды, как бы более в с а м о м д е л е" (Письма, т.3, с.234).

Безумовно, читачька аудиторія сучасників Достоевського не була однорідною. Вазко чітко структурувати її, не маючи повної інформації про типи сприйняття творчості письменника. Можна припустити, що роман "Брати Карамазови" був сприйнятий зовсім по-різному, наприклад, читачами революційно-демократичних та консервативних поглядів (що чітко відобразилося у публіцистиці того часу). Однак не викликає сумнівів колосальна популярність роману серед самого широкого кола російської інтелігенції, що дозволяє говорити про д р о в і д н у тенденцію сприйняття.

Аналіз читачьких відгуків про "Братів Карамазових" сучасників Достоевського переконує в тому, що роман не сприймався читачем "поза" автором, як самостійний текст, що функціонує незалежно від свого творця. Вітор "Брати Карамазових" більшою частиною сприймається як друг, близька людина, що завжди напоготові до співбесіди. Цьому сприяло і видання "Доденника письменника", і великий успіх Пушкінської промови, і особистість самого письменника - "мученика", коєне слово якого було вистраданним і сприймалося як відвертість. В кожному з відомих нам відгуків рядових читачів на роман "Брати Карамазови" немає неприйняття ідеалу автора, що пропонується. Навпаки, у заступу письменникові ставиться те, що він "пробуджує" цей ідеал у читача.

Інакше сприймає творчість Достоевського читач початку 90-х років нашого сторіччя. Ґрунтуючись на результатах соціологічного дослідження читачької аудиторії Достоевського (об'єктивний наші "еклітичний колом ідіологія"), ми дійшли висновку, що для цього чи-

тача роману Достоевського як правило, не більше, ніж деталі у визначенні інтелігента-професіонала.

Проаналізувавши одержані дані, ми вважємо за можливе вирізати три групи читачів: естетично освідчений читач (6% від загальної кількості слитаних), який як і раніше шукає в творчості Достоевського відповіді на запитання про суттєвість буття, той "прозорливий" читач, на якого і розраховані романи письменника; потенційно зацікавлений читач (43%), що "доброзичливо-байдуже" ставиться до творчості Достоевського; і, нарешті, читач естетично неосвідчений (46%), для якого романи Достоевського виглядають можливість відпочинку, сьладні, а тому не являють собою ніякого інтересу. Таке співвідношення не тільки характеризує рівень сучасної читацької аудиторії, але й дозволяє змиститись над необхідністю розробки методик, що допоможуть стимулювати зацікавленість до класичної спадщини у читача-студента.

У висновку, підготувавши підсумки дослідження, ми дійшли висновку, що особливості художнього втілення ідеалу в "Братах Карамазових" у багатьох випадках визначили специфіку функціонування роману. Образ Христа як деякий моральний орієнтир, що пронизує всю тканину оповіді, легко сприймається читачем - сучасником Достоевського, що відбивало одну з тенденцій духовних пошуків епохи. Широка популярність роману підкреслює значущість цієї тенденції. З іншого боку, "поліфонізм" роману сприяє впливу широкого спектра його критичних інтерпретацій, кожна з яких по-своєму висвітлює яку-небудь грань авторського ідеалу, не обіймаючи, однак, його в цілому.

Соціокультурна ж роль "Братів Карамазових" особливо очевидно виявилась у переломні моменти історії. Ця роль відбиває деякі типологічні риси таких творів-"символів" в історії людської цивілізації. Залишаючись відповідними ознаками рівня духовного, інтелектуального, соціально-політичного розвитку людства, і в той же час явищем історії його культури, ці твори, по мірі віддалення від часу створення, набувають все більш драматичної долі, втрачаючи своє художнє іманентне значення, стаючи символом, гаслом, прапором і викликаючи у зв'язку з цим однобічне, "політизоване" сприйняття. Назва та ім'я автора починають існувати незалежним від твору життям і входять до складу ознак освіченості людини. Самий же твір перестає читатися і для масового читача поступово віддаляється у небуття.

Соціологічний аналіз, що був проведений нами, та здійснен-

ЛІБ ім. В. Стефа

АН України

ня читацького сприйняття двох тенденція до забуття роману як стати провідною. Тому одним із завдань історико-літературної науки є аналіз історичних ціль значних художніх явищ і спроба впливу на соціокультурну ситуацію, яка складається, спроба багатогранного об'яснення творів-"символів".

У додатках подано матеріали соціологічного дослідження.

Довідні положення дисертації відбито у таких публікаціях:

1. Опыт анализа функционирования текста. // Когнитивная и коммуникативная структура текста. Функциональный анализ (тезисы научного совещания. "непретровск, октябрь, 1991 г.). М., 1991. С.31-32.
2. Образ Христа у Достоевского и Булгакова ("Братья Карамазовы" и "Мастер и Маргарита"). // Творчество Михаила Булгакова: К столетию со дня рождения писателя.: Сб. научных работ. К., 1992. С.79-83.
3. Студент - читатель Достоевского. Опыт социологического исследования. // Гуманізація і гуманітаризація - пріоритетний напрям державної політики України в галузі вищої освіти. Ч.3. Дніпропетровськ, 1992. С.17-18.
4. Поиски вечного идеала на рубеже "переходной" эпохи (Христос в романе Достоевского "Братья Карамазовы"). // Литература в контексте культуры.: Сб. научных работ. Днепропетровск, 1993.